

CİLT 3

KIŞ 1416/1995

SAYI 4

İSLÂMÎ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

“YAYINIMIZA ARA VERİYORUZ”

inkılāb

İslâm Dünyasında Dinî-Kültürel Kimlik ve Sosyo-Ekonomik Gelişme*

Emir Ali**

Bölgesel, etnik ve tarihî özelliklerine rağmen çağdaş İslâm dünyasının -aşağı yukarı 50 bağımsız ulus devlet ve diğer devletlerde azınlık olarak yaşayan yaklaşık bir milyar nüfusuyla- iki ortak özelliği göze çarpmaktadır. Bunlardan biri, Müslümanların faaliyet ve özlemlerinde giderek büyüyen bir şekilde İslâm ve kültürünün ortaya çıkması; diğeri çoğu İslâm ülkelerinde nisbî olarak az gelişmiş olan sosyo-ekonomik durumdur.

İstatistikî olarak ölçülmemesine rağmen İslâm âleminde yükselen dinî hareketler, evrensel olarak kabul edilen bir olgudur. Bu iddia aşağıdaki delillerle desteklenebilir: a) Kapalı olarak tahrifleri, basitleştirmeleri ve içerik olarak önyargıları olmasına rağmen son yirmi yılda araştırmacı ve gazetecilerin "İslâmî fundamentalizm" "Militan İslâm", "Radikal İslâm", "Dirilen İslâm" gibi mevzular hakkında yazmaları evrensel bir kabulün göstergesidir; b) Hem İslâm hem Batı âleminde İslâm ve müntesipleri ile ilgili meseleleri incelemek için rutin olarak yapılan uluslararası konferansların sayısı ve aynı zamanda 1970 yılının başlarından bu yana İslâm ve Müslümanların düşüncelerini benimsemiş olan organizasyon ve müesseselerin çıkış gibi artan sayısı ve giderek büyüyen İslâmî Diriliş; c) Son yirmi yılda Müslümanların yeni ve gösterişli cami inşaa eğilimi, günlük iba-

* Ameer Ali, "Religiocultural Identity and Socioeconomic Development in the Muslim World," *AJISS*, vol. 12, no. 3 (Fall 1995), ss. 329-346.

** Emir Ali, *Journal of the Institute of Muslim Minorit Affairs*'ın editör yardımcısıdır. Bu makale, 1994 Ağustos'unda Malezya, Kuala Lumpur'da Evrensel Gelişme konusunda düzenlenen konferanstaki konuşmanın gözden geçirilmiş bir çevirisidir.

detleri ve diğer dinî vecibelerini düzenli olarak yerine getirmek isteyenlerin sayısının giderek artması, sosyal ve eğitim faaliyetlerini kapsayan tebliğ faaliyetinin genişlemesidir. Şayet günümüz İslâm dünyasının “yaratıcı gerilim” döneminden geçmekte olduğu söylenirse, buna katkı yapan şey dinî-kültürel kimlik talebidir.

Bu kimlik talebi yükselirken, Müslümanların büyük bir çoğunluğunun sosyo-ekonomik şartları acınacak şekilde az gelişmiş olarak kalmaktadır. Kişi başına gelir, okur-yazarlık oranları, sağlık ve beslenme seviyeleri bütün Müslüman ülkelerin içinde bulunduğu üçüncü dünyanın durumunu ve vatandaşlarının çoğunun sosyo-ekonomik yoksulluğunu göstermektedir. Son yirmi yılda nüfusu az olan Arap ülkelerinde petrodolarların birikmesi ve diğer birçok Müslüman topluluklara sermaye akışı olması bile bu tabloyu müsbet bir yönde değiştirmemiştir.

Dünya Bankası'nın 1990 yılı Gelişme Raporu'na dayanan 34 İslâm ülkesi hakkında Riaz Hasan'ın tahmini 1988 yılı itibarıyla bütün Müslümanların % 65,7'sinin (yaklaşık 590 milyon) kişi başına 545 dolar veya daha az yıllık gelirle düşük gelirli ülkelerde yaşadığını göstermektedir. Diğer % 32.3'ü (yaklaşık 290 milyon) 546-5.999 dolar arasında değişen kişi başına gelirle orta gelirli ülkelerde bulunmaktadır.² Müslüman nüfusun sadece kalan % 2'si (yaklaşık 18 milyon) kişi başına 6000 doların üzerinde olduğu yüksek gelirli ülkelerde yaşamaktadır. Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) tarafından yayınlanan “1994 yılı Beşerî Gelişme Raporu”nda -bu araştırmada yer alan 173 ülkeden 46'sı Müslüman ülkedir- bu ülkelerden 19'u (yaklaşık 709 milyon) kişi başına 650 dolar veya daha az bir gayrisafî millî hâsılasıyla (GSMH) düşük gelirli ekonomiler olarak sınıflandırılmıştır. Diğer 20'si (yaklaşık 328 milyon) kişi başına 651-6000 dolar arasında bir gayrisafî millî hâsıla orta gelirli ekonomilerdir.

Petrol ihraç gelinine dayanan yedi ülke (Bahreyn, Brunei Darüsselam, Kuveyt, Umman, Suudî Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri), yaklaşık 22 milyonluk toplam bir nüfusla Birleşik Arap Emirlikleri (BAE) yüksek gelir kategorisine girmektedir. Orta Asya cumhuriyetlerinden altısı (Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan) orta gelirli ülkeler olarak sınıflandırılmaktadır. Yaklaşık 60 milyon nüfuslarıyla planlı ekonomide daha iyi bir hayat standardına sahip olmuşlardır.

Thurow, kişi başına gelir analizinde ilginç ve mukayeseli olan bir hususu,

-
- (1) Khurshid Ahmad'ın takdimi: Abdullah el-Ahsen, *Ummah or Nation? Identity Crisis in Contemporary Muslim Society* (Leicester, UK: Islamic Foundation, 1992). [Bu kitap, *Ümmet ya da Ulus: Kimliğin Çatışması* adıyla İnkılâb yayınları arasında yayımlanmıştır (Çev. Kenan Çayır, İstanbul, 1994)].
  - (2) Riaz Hassan, “The Muslim World in the International Economic System: An Overview,” *Journal of the Institute of Muslim Minority Affairs*, vol. 13, no. 2 (1992).

1870 yılında hiç bir Müslüman ülkenin en zengin 20 ülke içinde bulunmadığını, buna karşılık 1988 yılında sadece BAE ve Kuveyt'in yalnız petrole bağlı gelirleri yüzünden bu zengin ülkeler arasına katılabildiğini açıklamıştır. Bununla birlikte ülkelerin GSMH'sının satın alma gücü uluslararası bir ifadeye çevrildiğinde, sadece BAE kalmaktadır.³ Neticede önemli bir tarihçinin tahminine göre 21. asırda bir Müslüman ülkenin ekonomik üstünlüğe yükselme şansı az görünmektedir.⁴

Kişi başına gayrisaffi millî hâsılaya göre ülkeleri sınıflandırma, günümüzde gerçeği çarpıtan, güvenilir olmayan bir ölçü olarak düşünülmektedir. UNDP yakınlarında doğrulanabilir kalkınma modeline dayanan insan hayatının durumunu değerlendirip ülkeleri yüksek, orta ve düşük kalkınma sınıflarına ayıran farklı fakat karmaşık bir kriteri kabul etti. Chandra Muzaffer'in de değindiği gibi,⁵ bu yeni ölçü bazı ciddi sınırlamalara ve önyargılara sahip olmasına rağmen, klasik GSMH ile kıyas edildiğinde oldukça gelişmiş bir ölçüttür. Beşerî Kalkınma İndeksi (HDI) sadece kişi başına GSMH'yı göz önünde bulundurmakla kalmaz, aynı zamanda doğumda ölüm oranları, sağlık hizmetlerinin nüfusa oranı, temiz su ve hijyen, günlük kalori miktarı ve yetişkin okuma-yazma oranı gibi faktörleri de göz önüne alır. Elde edilen bilgilere göre HDI raporunda incelenen 46 ülkeden 19'unun düşük kalkınma sınıfında, 25'inin (Yeni Orta Asya Cumhuriyetleri dahil) orta kalkınma sınıfında ve 2 milyonun altında nüfusuyla sadece 2 küçük devletin yüksek kalkınma kategorisinde olduğu ifade edilmektedir. Düşük kalkınma içinde olan 19 ülkenin 15'i en az kalkınma alt kategorisi içine girmiştir. Bu 46 ülkeden hiçbirisi -Arnavutluk (Avrupa'da en fakir ülke) hâriç sanayileşmiş olarak görülmemektedir. Bu gelişmenin bazı yönlerini daha sonra yorumlayacağız.

Şimdilik aşağıdaki ikileme dikkat edilmesi yeterlidir. İslâm düşünce ve pratiğinin merkezine İslâm'ı geri getirmek için yükselen bir dinî şuur ve artan bir istek vardır. Fakat aynı zamanda Müslümanların çoğu yoksulluk ve fakirlik içinde yaşamaktadır. Tibi'nin yazdığı gibi İslâm'ın yeniden dirilişi ve politikleşmesi, bir "kimlik krizinin ve İslâm toplumlarının fakirliğinin" ifadesidir.⁶ Bu özel bir meseleyi ortaya çıkarmaktadır: Dindarlık ve maddî gelişme arasında tabîî bir uyumsuzluk var mıdır? İslâm'ın dirilişi, İslâm âleminin şu andaki sosyo-ekonomik hastalıklarına çözüm müdür? Şayet bu ilk soruya cevap müsbetse, uzlaşma için

(3) Lester Thurow, *Head to Head* (London: Nicholas Brealey Publishing, 1993), s. 204.

(4) Paul Kennedy, *Preparing for the Twenty-First Century* (New York: Harper Collins, 1993), ss. 208-11.

(5) Chandra Muzaffar, *Human Rights and the New World Order* (Penang, Malaysia: Just World Trust, 1993), s. 1.

(6) Bassam Tibi, *Islam and the Cultural Accommodation of Social Change* (Boulder, CO: Westview Press, 1991), s. 51.

bir strateji olabilir mi? Bu mesele günümüzde Müslüman entellektüellerin tartışmasına hâkim olmaktadır. Şimdi meselenin siyasî ve ekonomi yönüne gireceğiz.

Müslümanların hegemonik siyasî güç kaybı, ekonomik canlılık ve sosyo-kültürel üstünlüğü, Abbasi Halifeliğinin (750-1258) çöküşü ve ortadan kalkması veya "İslâm'ın yükselme" devrine kadar gitmektedir.⁷ Daha sonra İslâm Dünyasının hızlanan çöküşü şu gelişmelerle izlenebilir: Haçlı seferleriyle Avrupa'nın yükselişi, rönesans, reformasyon (dinî devrim) ve karşı-reformasyon, siyasî ve iktisadî sömürgecilik devri, sanayi devrimi, I. ve II. dünya savaşları, Amerika'nın üstünlüğü. Bu olaylar Batı'da meydana gelip, tarihte Avrupa "modern" çağının doğuşuna katkıda bulunurken, orta çağda süpergüç olan İslâm dünyası, Avrupanın yükselişi ve modernizme düşman olarak bakmaya başladı. Bu görüşün taraftarlarından biri olan Huntington gelecek yıllarda bir medeniyet çatışmasına şahit olunacağını tahmin etmektedir.⁸ Bununla beraber Müslümanların bakış açısından, orta ve modern çağlar arasında olanlar savaş olmayıp İslâm âleminin, Batı tarafından keşif yenilgisiyle sonuçlanan bir durumdu.

İslâm dünyasının egemenliğinin tarihe karışmasıyla Batı'nın yükselişine karşı Müslümanların geleneksel tepkisi dine sığınmak oldu. Bu anlamda İslâm, dış saldırılara karşı bir kale vazifesini görmesine rağmen, bu savunmanın mahiyeti ve dış hücumun şekli asla aynı kalmadı. İslâm dünyası dışarıdan gelen meydan okumaları göğüslemek için, dirilişten reformizme ve sonra radikalizme⁹ kadar, taktik değiştirdi. Aynı şekilde Batı'nın İslâm dünyasına saldırıları da toprak işgalinden ekonomik köleleştirme ve kültürel sömürgeciliğe doğru şekil değiştirdi. Karşılaşmanın bu değişen örneklerinin dinamiklerini doğru anlama, halihazırda Müslümanların açmazlarının sebeplerinin anlaşılmasına ve aynı zamanda uzlaşma ihtimalinin aydınlatılabilmesine bağlıdır. Esed'e göre "siyasî ve ekonomik olarak daha aktif olan toplum ve medeniyetlerin, daha zayıf veya daha az aktif topluluklar üzerinde büyüleyici bir etki yapması insanın tabiatında bulunmaktadır."¹⁰ Aktif medeniyetler, kendileri etkilenmeksizin diğer medeniyetlerin entelektüel ve sosyal atmosferlerine tesir ederler. Bu sebeple ortaçağlarda İslâm halifeliği askerî yönden güçlü, ekonomik bakımdan zengin, kültürel yönden canlı iken; bölünmüş, askerî yönden zayıf ve ekonomik yönden az gelişmiş Avrupa üzerine yaptığı tesir çok kuvvetliydi.

(7) Bessam Tibi, *Islam and the Cultural Accommodation of Social Change* (Boulder, CO: Westview Press, 1991), s. 51.

(8) Samuel P. Huntington, "The Clash of Civilizations?," *Foreign Affairs* (Summer 1993).

(9) Bu sınıflandırma hakkında, bkz., Youssef M. Choueiri, *Islamic Fundamentalism* (London: Pinter Publisher, 1992).

(10) Muhammad Asad, *Islam at the Crossroads*, 14. bsk. (Gibraltar: Daru'l-Endulüs, 1992), s. 14.

Modern çağın doğuşu ve Avrupa'nın yükselmesi ile etkilenme durdu ve tersine döndü. Bununla birlikte İslâm'ın Avrupa'ya etkisi genellikle entellektüel ve kültürel idi. Avrupa'nın İslâm dünyasına etkisi daha geniş, nüfûz edici ve hatta tahrip edici oldu.

Batı etkisine karşı Müslüman dirilişçiler, reformistler ve radikallerin tepkileri değişik zamanlarda, farklı siyasî ve ekonomik şartlarda ve başka maksatlarla ifade edildi. İslâmî diriliş hareketlerinin çok başarılı ve son derece sert bir örneği olan Vahhabilik 18 ve 19. asırlarda ortaya çıkmıştı. İslâmî diriliş hareketi merkezi otoritelerinin ulaşamadığı uzak bölgelere yerleşmiş, toplumun ekonomik ve sosyal yönden gayrimemnun kısmının desteğine dayanarak siyasî görüşünü dahilî bir İslâmî diyalogla birleştirdi. Vahhabiler Kur'ân tefsirlerinin daha sonraki bütün yorumlarını, ilk döneme uymayan tören ve uygulamaları kaldırarak İslâm'ın ilk Medine şehir devletine dönmek istediler. Taktikleri saflaşma adına kendilerini geriye götürme ve tecritti.¹¹ Bu yüzden onların Avrupa'nın iç dinamikleri ve genişlemesinin mahiyetini anlamak için hiçbir çabaları olmadı. Müslüman dünyanın çöküş sebebinin ilk devirdeki İslâm yolundan sapmanın sonucu ve çözümün de ilk devirlere dönüş olduğuna inanıyorlardı. Oryantalist Hortmann'ın gözlemine göre Vahhabilik, İslâm'ın karmaşık kültürel şartlara uymasına karşı tabî bir tepkiden başka bir şey değildi.¹² Suudî hükümdarlarının resmî himayesine rağmen, bu hareket Suudi Arabistan'ın dışına yayılmadı. Fakat hareketin İslâm'ın ilk devirlerine dönüşe dair mesajı aynı kaldı.

Cemaleddin Afganî, Muhammed Abduh ve Seyyid Ahmet Han bu tecritçi stratejiyi tenkit ettiler ve uyum sağlayan bir yaklaşımın gerekli olduğunu öne sürdüler. 19. asrın ikinci ve 20. asrın birinci yarısında çok meşhur olan bu hareket, bütün dikkatini Müslüman dünyasının askerî, siyasî ve teknolojik yönden az gelişmiş şartları üzerinde yoğunlaştırmıştır. Reformistler, İslâm'ı Avrupa'daki rasyonel bilimlere ait buluşlarla zenginleştirerek modern çağa uydurmağa çalıştılar. Aynı zamanda Kur'ân'a da geri dönmeye çalıştılar. Fakat Vahhabilikten büyük bir farkları vardı. Onlar, Kur'ân'dan modern anlamları çıkarmak için içtihadı (zihnî çaba) kullanmak istiyorlardı. Onlara göre İslâm, "Avrupa'ya karşı siyasî bir hareketi gerektiren anti-kolonik bir ideolojiydi."¹³ Batı medeniyetini İslâm ile uzlaştırmaya hazır olmaları, onları, Avrupa'ya karşı siyasî mücadelelerinde İslâm'ı güçlendirebileceği inancına götürmüştür.¹⁴ İslâm'ın dirilişçileri ile birlikte Müslümanlar İslâm'ı "gerçek" ruhu ile anlasalar, az gelişmişliklerinin kısa za-

(11) Choueiri, *Islamic Fundamentalism*, ss. 20-21.

(12) Bessam Tibi, *a.g.e.*, s. 21.

(13) *a.g.e.*, s. 21.

(14) *a.g.e.*, s. 21.

manda geçmişte kalacağına inanıyorlardı. İyi niyetlerine rağmen, reformcu hareket büyük ölçüde kent olgusu olarak ve aynı zamanda son derece az sayıda eğitilmiş Müslümanlarla sınırlı kalmıştır.

Makropolitik bir olgu olarak radikal İslâm hareketinin, Müslüman ulus-devleti gerçeğine ve milliyetçiliğe karşı kuşkulu davranışları bir devrimi temsil etmektedir. Ulus-devlet ve milliyetçilik kavramlarının her ikisi de İslâm'a yabancıdır. Modern Müslüman ülkelerin uluslararası kuruluşlarca bağımsız ulus-devlet olarak kabul edilmeleri ve dinî kimliklerine rağmen milliyetçiliği savunmaları onlara uluslararası bir meşruiyet kazandırmıştır. Vatikiotis'in iddia ettiği gibi:

(Bu devletler)... den bazıları egemenliğin daha geleneksel fakat Avrupaî tarzda müesseselerin altyapısıyla desteklenen ve ithal edilen ideolojilerin temeli üzerinde meşruiyet iddia eden daha geleneksel egemenlik ilişkilerinin halefidirler.¹⁵

Avrupaî yapılarının arkasından modern Müslüman ülkeler geleneksel İslâm toplumunu iyileştirmek için (başarısız bir şekilde) çaba gösterdiler. Radikal İslâm, bu tecrübenin açıkça beyhûde olduğunu söylemekte, ulus-devlet ve milliyetçiliğe karşı olduğunu sınırsız bir İslâm milleti hedefleyerek açıklamaktadır. Taraftarları, sosyo-ekonomik alanda mevcut İslâmî hükümetlerin anti-İslâmî temeller üzerinde takip ettikleri gelişme modelleri ve stratejileri tenkit etmektedirler. Onların başarısızlıkları, Müslümanların büyük bir çoğunluğunun sosyo-ekonomik yoksulluğunu devam ettirmektedir.

Kısacası radikallerin temel hedefi, siyaset, ekonomi ve kültürün İslâmîleştirilmesidir. Radikal İslâm'ın ne diriliş ne de reform yapmadığı; fakat yeni bir dünya oluşturduğu ve kendi ütopyasını keşfettiği söylenilmektedir.¹⁶ Görüşü batı karşıtı ve yapı olarak holistiktir. Radikallere katılanları, daha çok köyden şehirlere göç edenler, öğrenciler işsizler ve hatta çiftçilerin alt tabakası, esnaf, bürokrat, polisler ve silahlı kuvvetler mensupları teşkil etmektedir. Ahmed'e göre geleneksel Müslüman değerlere böyle bir dönüş ve modernliğin reddi bu grubun İslâm postmodernizmine ait olduğunu göstermektedir.¹⁷

Batı'ya tepki gösterenler yeni mücadelenin, esas hamlesini ihmal ettiler. Stratejilerini Batının dış belirtilerini gözledikten sonra çekilme, uyarılma ve red şeklinde düşündüler. İslâm dünyasında bir bilim adamının yorumladığı gibi:

Batı asla geçmişle bağı koparan kendi kanunlarına ve kendi hakimiyet mantığına sahip olan yeni bir paradigma olarak görülmedi. Daha ziyade bizi teslim almak, bizi

(15) P. J. Vatikiotis, *Islam and the State* (London and New York: Routledge, 1991), s. 38.

(16) Choueiri, *Islamic Fundamentalism*, s 10.

(17) Akbar S. Ahmad, *Postmodernism and Islam* (London and New York: Routledge, 1992), s. 32.

tam kökümüzden sarsmak, ahlâkımızı bozmak, değerlerimizi çürütmek ve bizi tedricen siyasî ve kültürel köle haline getirmek için maddî gücünü kullanan gizli güçlerin bir komplosu olarak görüldü.¹⁸

Batı'nın şu andaki bilimsel, kültürel, endüstriyel, askerî, ekonomik ve siyasî üstünlüğü ve egemenliği, kendine has bir sürecin nihaî sonucudur. Bu süreç başka medeniyet mensuplarının geleneksel değerlerinin yerini almadan veya marjinal hale getirilmeden nakledilemez veya aşılamaz. Rönesans, devletin kilisenin vesayetinden kurtulması, ferdiyetçilik ruhu, rasyonalizm ve sekülerizm olmadan Avrupa ve Batı'nın yükselişi meydana gelemezdi. Bunlar birbirine bağlı olarak üretilen hayatî unsurlardır. Bu güçlü ve benzeri olmayan gelişme jeneratörü ilk ve son defa Avrupa'yı doğmatik uykusundan uyandırmıştır. Bu yüzden Batı'nın şu andaki durumu, bütünleştirici fikir ve müesseselerin birbiriyle etkileşmesinin uyumlu bir sonucudur.

İslâm dünyası bu tamamlayıcı faktörleri üretmeden ve geliştirmeden ayn sonuçları elde etmeyi ümit edebilir mi? Böyle bir açmaz, dirilişçi Vahhabilik (Suudîlerin politik himayesine rağmen) ve entellektüel güç, Afganî ve Abdülh gibi reformcuların desteğinin sadece sınırlı bir başarıya ulaşmalarının sebebini açıklar. Radikallere gelince, onlar Avrupa temelini bütün olarak reddettiler ama farklı bir temelde Avrupa üstyapısını kurma peşinde koştular. Onlar tökezletici bir takım engellerle karşılaşmaktadır; bunların bazılarında bahsedilmesi gereklidir.

Modern çağ öncesi İslâmî model veya radikallerin kurmağa çalıştıkları model, evrensel bir İslâm dünyası kavramına dayanmaktadır. Bu kavram İranlı devrimcilerin, devrimlerinin ihraç edilebilir olduğunu ilan ettiklerinde dayandıkları temeldi. Bununla birlikte, Müslümanların yapısına uygun olmayan, Avrupa'dan intikal eden ulus devlet ve milliyetçilik mirası, çağımızda bir Müslüman kimlik krizine sebep olmuştur.¹⁹ Birleştirici güç olarak İslâm, milliyetçi eğilim ve özelemleri karşılayamamıştır. Körfez savaşı ve Bosna sorunu bu acı vakianın en son örneklerinden ikisidir. İslâm Konferansı Teşkilatı (OIC) gibi bir uluslararası Müslüman teşkilat bile üye ülkelerin millî egemenlikleriyle çatışması yüzünden evrensel bir Müslüman dünyası temeline dayanacak bir şekilde hareket edememiştir.²⁰ Belki Batı, İslâm'ın emsalsiz müesseselerinden birine -evrensel İslâm dünyası (*ümme*)- onarılmayacak şekilde zarar vermiştir. Acaba bu müessese yeniden canlandırılabilir mi?

İkinci engel bilgi ve haberleşme teknolojisi sahalarında Batı'nın devrimci

(18) Daryush Shayegan, *Cultural Schizophrenia* (London Sagi Books, 1992), s. 4.

(19) al-Ahsan, *Ummah or Nation*; Vatikiotis, *Islam and the State*.

(20) al-Ahsan, *a.g.e.*, ss. 107-22.

başarılarından kaynaklanmaktadır. Modern uydu televizyonları, videolar, kameralar, kompüterler, elektronik telekomünikasyon sistemleri, faks makinaları ve buna benzer cihazların hepsi, mesaj ve bilginin modern ileticileridir. Sözlü, yazılı ve görsel şekilleri ile bugünkü uluslararası medya hemen hemen dünyanın her tarafındaki insanların zihinlerini sürekli bir şekilde etkilemektedir. Bu kültürel saldırı karşısında İslâm dünyasının trajik yetersizliği Ahmed tarafından açık bir şekilde tarif edilmektedir:

Batı medyasının gücü ve saldırganlığı ve İslâm karşıtlığı yüzünden Müslümanlar kendilerini ortaya koyma, hatta hayatlarının gerçeği olarak görüp bildikleri şeyleri ifade etme yeteneklerini kaybetmiş görünmektedirler. Gerçekte dünya için Müslüman realitesi, televizyonda imaj, gazetelerde sayısız düşmanca kelimeler, evrensel şakalarda zalim istekler haline gelmiştir. Medyada Müslümanların hiçbir sesi, platformu yer almamaktadır. Bu yüzden itirazları veya açıklamaları yok sayılmaktadır. Müslümanların kültürel kimliklerini ifadesine fanatizm olarak bakılmaktadır. Meşru haklar için Müslümanların talebi fundamentalizm olarak görülmektedir. Bu medya oyununda Müslümanlar -zayıf ve yetersiz göründüklerinden- kazanamamaktadır.²¹

Batıyı reddeden radikaller, bilgi teknolojisine hakim olup medyayı kontrol etmeden zihinleri etkileyen bu savaşçı kazanabilirler mi? 19. ve 20. asrın reformcuları da İslâm dünyasında batı tarzında bilimsel eğitim ihtiyacı üzerinde durmuşlardı. Bu, modernist hükümetlerin kendi ülkelerinde açıkça seküler eğitimi yerleştirme amacıyla kolejler ve üniversiteler açması ve kabiliyetli gençleri yüksek eğitim için Amerika veya Avrupa'ya göndermesine yol açmıştı. Bu eğilim giderek kendini Batı ve onun değerleri ile özdeşleştiren eğitilmiş yeni bir sınıf oluşturdu. Sonuçta bunlar kendi kültür ve geleneklerine, tıpkı Macaulay tarafından ortaya konulan eğitim felsefesinin tipik sonuçlarında olduğu gibi, yabancılaştılar.²² Çağdaş Müslüman radikaller batı tarzındaki eğitime karşıdır. Bu "problem" in bir "kriz" haline dönüşmesi gerçeğini gizlemez. Reformistlere göre çözüm, kolejler ve üniversiteler ve batı tarzını yaygınlaştıran öğrenim alarak yurda dönenlerdir. Şimdi medya bunu kitle ölçeğinde yapmaktadır. İslâmî kimlik, bilgi istilâsı ve zihni etkilenmeye karşı nasıl korunabilir?

Neticede İslâm ülkeleri hükümetleri tarafından kabul edilen ekonomik model ve istekler, batılı endüstrileşmiş ülkelerle o kadar girift ilişkiler kurmuştur ki radikaller bu ilişkileri tamamen koparmadıkça İslâmlaşmış ekonomi temelini ba-

(21) Ahmad, *Postmodernism...*, s. 256.

(22) Hindistan'da eğitim hakkındaki Lord Macaulay raporunda Hindistan'da eğitimin "renk ve kanı Hindistanlı, fakat zevk, ahlâk ve zihin yönünden İngiliz olan bir insan sınıfı" ortaya çıkarmasının gerekli olduğu ifade edilmişti. Bkz., Ahmad, *Postmodernism...*

şarma hedefleri ütopya olarak kalacaktır. Batılı liberal ekonomi ve doğulu çök-müş sosyalist modellerden halklar için fazla bir ekonomik iyileşme göremeyen Müslüman aktivistlerin yaşadığı şaşkınlık anlaşılabilir. Daha önce uluslararası belgelerin gösterdiği gibi hemen hemen yarım asırlık tecrübeden sonra Müslümanların büyük bir çoğunluğu yoksulluk sınırı veya aşağısında yaşamaktadır. Şimdi siyasî olarak ulus-devletlere bölünmüş fakat global bir köyde yaşayan İslâm dünyasının, yaklaşık 30 yıllık bir entellektüel gayretten sonra hala tam olarak belirlenmemiş bir İslâmî modeli dünyadan kendini tecrit ederek uygulamaya gücü yeter mi? Biraz iyimserlikle yakın gelecekte böyle bir modelin ortaya çıkacağı düşünülse bile, bu modelin sihirli bir güçle şu anda Müslümanlara hakim olan fakirlik ve yoksulluğu kaldırıp kaldıramayacağı sorulması gereklidir. Şimdi bazı müşahhas ve ortak bir hareket yapılmazsa, bütün göstergeler, kümülatif sebebiyet kanununun bu durumu kötüleştireceği ve ekonomik kalkınma işini daha da zorlaştıracığı istikametindedir.

Mevcut sosyo-ekonomik bozukluk, zenginler ve fakirler arasında giderek artan uçurum ve bu uçuruma sebep olan değişim İslâm dünyasına has değildir. Fakat bunlar az gelişmiş ile gelişmiş dünyayı ayıran özelliklerdir. Bu sebeple Hasan'ın iddia ettiği gibi İslâm dünyasının mevcut global ekonomik eşitsizlikleri kaldırmak için diğer gelişen ülkelere katılması gereklidir.²³ Bu takdirde bile İslâmî kimlik ve sosyo-ekonomik kalkınma sorunu, Müslümanların mücadelesini bölmekte ve güçleştirmektedir.

Mevcut uluslararası dengesiz yapının âdil olmadığı ve kaldırılması için İslâmî bir düzenin gerekli olduğuna dair Müslümanlar arasında genel bir konsensus olmasına rağmen, bu düzenin mahiyeti ve uygulanabilirliği hakkında epeyce karışıklık ve anlaşmazlık bulunmaktadır. Bu üç aktivist grup için ortak tek unsur İslâm ve maddî refah arasında hatta daha basit bir denklem olduğu faraziyesidir: İslâm'ı sosyal hayatın merkezine geri getirin, maddî sorunlar ortadan kalkacaktır. İslâm'ın sanayi öncesi ilk dönemlerine ait bu düşünce, geniş halk kitlelerine anlatıldığında alkışlanmakta ve destek görmektedir. Aynı zamanda bu düşünce ulusal ve uluslararası güç politikalarının dinî bir özellik kazanmasına sebep olmuştur. İktidardakiler ve muhalifleri İslâm'ın arkasına saklanmaktadır. Siyasî gücü kaybetmemek veya ele geçirmek için daha kutsal (!) yaklaşım planları yaptılar. Esposito'nun söylediği gibi "çoğu zaman yöneticiler, hükümetler, siyasî katılımı teşvik etmekten ziyade iktidarlarını pekiştirmek için başka ideolojilerden faydalandıkları gibi İslâm'dan da yararlanma yoluna gitmişlerdir."²⁴

Bu husus, yöneticiler ve hükümetler ve muhalefete uygulandığı gibi, aynı

(23) Hasan, *The Muslim World...*

(24) John L. Esposito, *The Islamic Threat* (Oxford, UK: Oxford University Press, 1992), s. 117.

zamanda siyasî katılımı teşvik etme ve sosyo-ekonomik refahı geliştirmeye de uygulanmaktadır. Herbirinin nazarında diğer grup ayrımcıdır. Fakat dünyanın nazarında onlar maddî problemlere tek bir İslâmî çözümün olmadığını açıklamaktadırlar. Esposito bu meseleyi “teorik veya ideolojik beyanlar ekseriyetle değişimin özel modellerine uymaz”²⁵ şeklinde ifade etmektedir:

İslâmî hareketler, taraftar oldukları meselelerden çok karşı oldukları meseleler hakkında daha net olmaktadır. Hepsi bir İslâmî düzen veya devlet, Şeriatın uygulanması, İslâmî değerlere daha sıkı sarılmış bir toplumdaki bahsedilerken, ayrıntılar çoğu zaman belirsiz gibidir.²⁶

Bu arada Müslüman olmayan dünya hızla ilerlemekte olup, dünya ekonomisi ve kaynakları üzerinde hakimiyeti ele geçirmiştir. İslâm dünyası bir kez daha geç kalmaktadır. Ne yapılması gereklidir? Bu soruya cevap vermeden önce, şimdi meydana gelen değişimin mahiyeti ve gelecekteki etkisinin açık bir şekilde anlaşılması gereklidir. Bunlar sadece Müslüman ülkeler çerçevesinde incelenecektir.

Çok önemli değişme Müslümanların sayısındadır. İslâmî eğilimin hükümet politikası ve planlarında en az olduğu Endonezya ve Türkiye hariç nüfus büyüme oranı % 2 veya daha yüksektir. Bundan dolayı çoğunun şehirde yaşamasının beklendiği Müslümanların sayısı 2010 yılından sonra ikiye katlanacaktır. Çok daha önemlisi bunların %55-69'u çalışma çağı nüfusuna dahil olacaktır (15-64 yaş arası).²⁷ Müslümanların artan nüfusa yiyecek, giyecek, konut temini ve verimli istihdamı, siyasî barış ve sosyal ahengin böyle problemlerle istikrarsız hale getirildiği ortamlarda zor bir iş olacaktır. 1994 *Beşerî Kalkınma Raporu*'na göre az gelişmiş ülkelerin 17'sinde (yaklaşık 450 milyon) günlük kalori miktarı şu anda gerekli asgari seviyenin altındadır. Endonezya, Pakistan, Bangladeş gibi Müslüman nüfusun çok olduğu yerlerdeki insanların büyük kısmı temiz su kullanmamaktadır.

İslâm dünyasında nüfusla ilgili başka bir husus, bu nüfusun düşük okuma-yazma oranıdır. En büyük yedi Müslüman ülkeden sadece Endonezya ve Türkiye, erkeklerde okuma-yazma oranını %80'in üzerine çıkarabilmiştir. Halbuki Bangladeş ve Pakistan'ın erkek nüfusunun yarısı bile okuma-yazma bilmemektedir. Kadınlarda okuma-yazma oranı ise Türkiye'de % 78'e ve Endonezya'da % 68'e çıkmıştır. Halbuki İslâm dünyasının geri kalanında bu oran % 50'ye bile ulaşamamıştır. Bir bütün olarak Müslüman dünyası ele alınırsa, kadınların ço-

(25) Nakleden Hassan, *The Muslim World...*, ss. 163-164.

(26) a.g.e.

(27) *Human Development Report*, 1992.

ğunluğu ve erkeklerin mühim bir kısmı, uluslararası standartlara göre okuma-yazma bilmez durumdadır.

Bu demografik arka planla global ekonomik yapıda meydana gelen değişmelere bakalım. Bu bilgiler, en azından mevcut durumda herhangi bir bozulmayı önlemek zorunda kalırsa, Müslümanların almaları gerekli istikamete biraz ışık tutacaktır. 1970'li ve 1980'li yıllarda İslâm dünyası, özellikle Arap bölgesi, petrol rezervlerinden dolayı uluslararası ün kazanmıştı. Sanayileşmiş dünyanın yaşaması için petrol hayatî bir kaynak teşkil etmekteydi.

Bu memleketlere akan malî servet şüphesiz altyapının gelişmesine harlandı. Bu yüzden de diğer Müslüman ülkeler hızla genişleyen emek piyasalarındaki istihdam imkânlarından ve dış yardımın yeni kaynaklarından faydalandı. Yine de böyle büyüme ve faydaların kısmen dünya piyasasında petrol ürünlerinin aşırı miktarda olması ve kısmen de daha verimli kullanıcı tüketim modelleri yüzünden gelecekte devam etmesi muhtemel değildir. 1970'li ve 1980'li yıllarda petrol fiyatlarının âni yükselmesiyle Arap ülkelerinin nihayet mevcut dünya düzenindeki ekonomik dengesizlikleri gidermeğe doğru adım atıklarında genelde gelişmekte olan ülkelere ve özelde Müslüman ülkelerin kalkınmasına yol açacak fırsatı ele geçirdikleri düşünülmüştür. Maalesef bu beklentiler, 20 yıl sonra hayal kırıklığı ile son bulmuştur. Bir yazar bu durumu şöyle ifade etmektedir:

Belki de İslâm dünyasının en zengin ülkelerinin acele ile Batı'da yatırım yapmalarından daha güzel hiçbir şey Üçüncü Dünya'nın zayıflığını gösteremez. Böylece uzun süre kendilerini sömüren bu sistemi beslediler. Gücün kısa bir gösterisinden sonra OPEC ülkeleri bütün üçüncü Dünyanın öncüsü olmadan ziyade batının hakim ekonomik sistemiyle entegrasyona girdiler.²⁸

Müslüman ülkelerin petrol rezervlerinden başka önemli miktarda hiçbir stratejik kaynağı yoktur. Yaklaşık % 33 kalay, % 7 alüminyum taşı, % 6 nikel, % 3 kurşun, % 2 bakır ve % 2 çinko, yaklaşık % 1 demir madeni filizi, İslâm dünyasının sahip olduğu toplam metal rezervlerini teşkil eder.²⁹ Malezya ve Endonezya muazzam miktarda ormanlara sahip olmasına rağmen, dünya ile kıyaslandığında bu ülkelerin nisbeti küçük kalmaktadır. Müslüman ülkelerin sahip olabileceği tabii kaynakların miktarı ne olursa olsun bunların gelecekteki değer ve faydası teknolojinin durumuna bağlıdır. İslâm dünyasının dışında meydana gelen değişimin gelecekte kalkınmanın seyrinde kesin bir rol oynayacağı işte bu sahadır.

(28) Guy Arnold, *The End of the Third World* (New York: St. Martin's Press, 1993), ss. 20-21.

(29) The World Resources Institute, *World Resources 1992-93* (Oxford, UK: Oxford University Press, 1992), Table 21.6

Teknolojik büyüme ve ekonomik kalkınma alanında yapılan son araştırmalar yüksek büyüme hızına sahip ekonomilerde üretim faaliyetlerinin daha az tabii kaynak ve daha fazla insan kaynaklarına dayalı bilgiyi kullandıklarını göstermektedir. Tarımda yeşil devrim ve üretimde bilimsel devrim bir gayrisafî millî hasıla başına kullanılan tabii kaynak miktarını azalttı. Sırasıyla bu azalma hammadde fiyatlarında keskin bir düşüşe sebep oldu. "Bütün pratik gayelerden dolayı" Thurow şöyle bir sonuca varmaktadır:

Tabii kaynaklar rekabet denkleminin dışında kaldı. Tabii kaynaklara sahip olma zengin olmanın yolu olmadığı gibi bunların bulunmaması zengin olmaya bir engel de değildir. Japonya tabii kaynaklara sahip değildir, fakat zengindir. Arjantin ise tabii kaynaklar bakımından zengin olmakla beraber ülke zengin olamamıştır.³⁰

Şayet tabii kaynaklar bir zenginlik kaynağı değilse zenginlik kaynağı nedir? Cevap sanayileşmedir. Yine burada bir fark vardır. Geçmişte sanayileşme hammaddeyi kullanarak yeni ürünleri imal etme anlamına gelmekteydi. Bu aynı zamanda endüstrilerin, ham madde kaynaklarına yakın kurulmasının sebebini de izah eder. Fakat gelecek asırda nisbî avantajın tabii kaynaklardan insan kaynaklarına geçmesi beklenilmektedir. Yine Thurow'dan iktibas edersek:

Gelecek 30 yıl içinde önemli yedi endüstrinin hakim olacağını göz önünde bulundurun; mikroelektronik bioteknoloji, hammadde endüstrileri sivil havacılık, telekomünikasyon, robotlar ve makina takımları, bilgisayar ve programları. Bunların hepsi beyin gücüne dayanan endüstrilerdir. Herbiri yeryüzünde herhangi bir yere yerleşebilir. Onların yerleştirilecekleri yer, onları ele geçiren beyin gücünü organize edebilen kimseye bağlıdır. Bu asrın ilerisinde nisbî üstünlük insan-yapımı ürünlerde olacaktır.³¹

Güney Kore, Tayvan, Hong Kong ve Singapur gibi yeni gelişmekte olan ülkelerin önemli sayılabilecek tabii kaynakları yoktur. Ana kaynakları sadece insan gücüdür.

İslâm ülkelerinde insan kaynaklarının geliştirilmesinin mahiyeti ve ihtiyacı üzerinde daha fazla bahsetmeden önce, sanayileşme ve İslâmîleşme arasında bir ayrım olması, İslâm âleminde krizin mahiyetinin anlaşılmasını kolaylaştırır. Sanayileşme, modernizasyon ve batılılaşma birbiriyle ilişkilidir veya üstüste çakışan sosyo-ekonomik bir olgudur. Bununla birlikte bu kavramlar tam olarak birbirinin yerine geçmez. 18 ve 19. asırlarda başlayan endüstrileşme sürecinin en yüksek noktasının şimdiki bilimsel-teknolojik çağı temsil ettiği inkâr edilemez. Endüstrileşmenin kendisi, 15. asırda Avrupa'da başlayan eşsiz tarihî tecrübenin

(30) Thurow, ss. 41-42.

(31) The World Resources Institute, s. 45.

en son noktasını temsil etmiştir. Avrupa'da ortaçağ feodal yapısının ve papanın egemenliğinin çözülmesi, siyasî ve ekonomik düşünce hürriyeti çağıyla başlatılan sekülerizm, bilimsel araştırmalara dayanan bir medeniyet ortaya çıkardı. Batı'daki endüstri devrimi onun nihaî sonucunu temsil etmektedir.

Kur'ân ve Sünnet tarafından bile teklif edilmeyen, ancak ortaçağ fakihleri tarafından hazırlanıp katı hale getirilen İslâm'ın modern karmaşık toplumlarla başı derttedir. Mâna ve maddenin âhenk içinde olduğu geçmişteki basit toplumlarda İslâm kültürü dengeyi kurmuş ve hayret verici başarılı bir medeniyet meydana getirmişti. Fakat toplumlar karmaşık hale gelince bu âhengi korumak zorlaştı ve sosyal yapının geliştirilmesi kaçınılmaz oldu. Batı, maddeyi mânadan ayırdı. Mânayı marjinal hâle getirdi; endüstri medeniyetini ortaya çıkaran engelleyici olmayan bir siyasî ve entellektüel arkaplan oluşturdu. İslâm âlemi çoğunlukla siyasî sebepler yüzünden tamamen geleneksel dünya görüşüne bağlı kaldı. Bugün bile "sekülerizm" kelimesinin Müslüman dogmatistlerin lügatinde dine zıt hâle gelmesinin sebebi budur.³² Halifelüğün siyasî yapısı zamanla başlangıçtaki katılımcı esasını kaybetti ve böylece hiç değişmeden intikal etti. İslâm'ın yükseldiği devirlerdeki düşünce hürriyeti 13. asırda din adamı sınıfının yükselişiyle sona erdi. Bu sebeple batıda endüstrileşmeyi mümkün hale getiren siyasî ve düşünce arkaplanı ortaçağ İslâm dünyasında yoktu.

Sömürge döneminde sekülarist eğilimler Batılı eğitimle teşvik edildiğinden, sömürgeci siyaset ve ekonomik menfaatler hem demokratikleşme hem de endüstrileşmeyi engellemiştir. İlave olarak İslâmî gelenek, karar verme merkezlerinden uzakta gayrimemnun bir güç olarak bırakıldı. Bağımsızlıktan sonra yeniden politize olan İslâm, sekülerizm ve sekülarize edilmiş modernizasyona düşmanca bir tavırla bakmağa başladı. Yönetici elitlerin sekülerizmden vazgeçip, geleneksel İslâm'a girmesi beklenilemezdi. Bu iktidarın dinî muhalefetle bölüşülmesi anlamına gelecekti. Böylece ekonomiyi sanayileştirerek ve halkın maddî refahını da geliştirerek muhalefetin güç temeli yıkılamadı. Egemen güçlerin siyasî ve ekonomik menfaatları ve çevre devletlerin merkeze bağımlı yapısı bu ikilemi daha da geliştirmiştir. Neticede İslâm dünyasında ne İslâmîleştirme ne de sanayileşme olmamıştır. Yakın çağlarda İslâm dünyası tarihi, bütün cephelerde bir az gelişmişlik tarihidir.

Dünyada giderek sınırların kalkması ve gelecekteki endüstrilerin beyin gücüne dayanmasıyla sermaye bu gücün uygun şekilde ve ucuz fiyatla sağlandığı bölgelere kaymağa başlamıştır. İnsan kaynaklarına gelecekte global talebin bü-

(32) Bu meselenin daha ayrıntılı analizi için bkz., Bassam Tibi, *The Crisis of Modern Islam* (Salt Lake City: University of Utah Press, 1988) ve Vatikiotis, *Islam and the State*.

yüleyici bir analizinde, Reich öğrenim ve eğitimin üç seviyesini gerekli kılan üç tip hizmet teşhis etmektedir.³³ Birincisi, rutin üretim hizmetleri veya geleneksel memuriyet, alt ve üst seviyede yöneticiler tarafından yapılan rutin müşavirlik işleridir. Klasik fabrika işçileri, ustabaşılar ve bölüm şefleri de bu sınıfa girmektedir. Bilgiye dayalı endüstrilerde bile bilgisayar terminallerini çalıştıran bilgi işlemcilerin birçoğu bu gruba dahildir. İşlerin tekrarlanan ve monoton mahiyeti yüzünden esas olarak imalat sanayilerinde işçiler tarafından yapılan işler aynıdır. Yakın gözetimde takım halinde çalışırlar; okuyabilir, yazabilir ve basit hesaplamaları yapabilirler. Yapılan hizmet ve çalışılan saate göre ücret ödenir.

İkinci gruptaki kişiler, yüzyüze hizmetlerdeki basit ve tekrarlanan işleri yaparlar. Birinci gruptaki gibi aynı şartlarda ücret ödenir. Bu kategoride gerekli eğitim birinci gruptan sadece biraz daha fazladır-belki bir diploma, sertifika veya biraz meslekî eğitim yeterli görülmektedir. İki sınıf arasındaki ana fark, talep kaynağında bulunmaktadır. Rutin üretim hizmetleri için talep, ürünün ihraç edilebilmesi yüzünden büyük bir dış kaynağa sahiptir. Halbuki ikincisi için talep, ürünün ihraç edilememesi yüzünden eve dayalı olması gereklidir. Perakende hizmet işçileri, erkek ve kadın garsonlar, otel işçileri, kasiyerler, sekreterler, kuaförler ve hastane görevlileri ikinci kategoriye giren işçilerden bazılarıdır.

Sembolik-analitik hizmetlere ait olan üçüncü kategori zirvede parayı yönlendirenlerdir. Bu kategoriye talep dünya çapındadır. Ürünleri dünya pazarlarına standart eşyalar değil fakat veriler, kelimeler, sözlü ve görüntülü işaretleri kapsayan kullanılmış semboller olarak girmektedir. Buraya dahil olanlar yönetim danışmanları, mali danışmanlar, donatım danışmanları, mimarî danışmanlar, geliştirme uzmanları, stratejik planlamacılar ve sistem analizcileri; ayrıca reklam yöneticileri, pazarlama uzmanları, sanat yönetmenleri, sinema fotoğrafçıları, film editörleri, üretim planlamacıları, yayıncılar, gazeteciler, müzisyenler, televizyon, film üreticileri ve üniversite akademisyenleridir. Eğitim vasıfları yönünden bu işler uzmanlaşma sahası ile ilgili bir üniversite diploması gerektirir. Fakat potansiyel kazancı, nitelik, orijinallik ve sırf bir akademik güvenden başka yapılan hizmetin becerisine bağlıdır.

Bu üç iş sınıfında, rutin üretim hizmetleri en az gelir sağlar ve bu sebeple en az öğrenim ve eğitim nitelikleri gerektirir. Diğer yandan sembolik analitik hizmetler, büyük ihtimalle maharet ve eğitimin en yüksek seviyesini ister ve tabii olarak en yüksek gelire sahip olur.

Gelecekte teknolojik değişimlerin yapısı, global sermaye hareketi ve beşerî kaynakların sınırsız talebi göz önüne alındığında, sanayileşmeyi en ucuz fiyatla

(33) Robert R. Reich, *The Work of Nations* (New York: Alfred A. Knopf, 1991).

çok vasıflı insan kaynaklarını sağlayabilen her ülke için uzaktan kontrol etme imkânı yoktur. Şu anda İslâm dünyasının sahip olduğu en bol kaynak nüfustur. Daha önce değinildiği gibi bu nüfus gelecek 25 yıl içinde ikiye katlanacaktır. Fakat bu nüfusun niteliği nasıldır?

Önemli sayıdaki araştırmalarda, 12. ve 13. asırlardan beri İslâm dünyasının çöküşü incelenmiştir. Bilindiği gibi bu asla sona ermeyecek bir tartışmayı da başlatmıştır. Bununla beraber bu makalenin nokta-i nazarında 20. asrın ikinci yarısı esnasında İslâm dünyasının az gelişmişliğine sebep olan en önemli faktör, iktidardakilerin kullanılabilir insan kaynaklarını ihmal etmeleridir. İslâm dünyasında özellikle kadınlar arasında okuma-yazma oranının düşüklüğü, sağlık, mesken ve gıda ile ilgili kamu yatırımlarının düşük olması bu durumun örnekleridir.

Sömürgeciliğin sona erişinden bu yana gelişmekte olan ülkelerde artan nüfus, üretim için beşerî bir sermaye kaynağı teşkil etmekten ziyade, ilâve tüketim kaynağı olarak görülmüştür. Batı ve Batılı kalkınma uzmanları bu yanlış bilgilendirmeden sorumludurlar. Arnold bu meseleye şöyle bakmaktadır:

1960 yıllarında hem Birleşik Devletler Başkanı Johnson, hem de Fransa Başkanı de Gaulle, Amerikan nüfusunun 200 milyon ve Fransız nüfusunun 50 milyona ulaşmasını sağlamak için memleketlerinde yapılan kutlama törenlerine başkanlık ettiler. Kuzeyde nüfusun büyüklüğü bir öğünç vesilesi iken Güneyde acınacak bir husustur.³⁴

Schultz'un da değindiği gibi eğitim ve sağlıkta kamu giderlerine refah harcamaları gibi bakılmıştır. Böylece ekonomik kalkınma literatüründe bile tasarrufları azaltan bir yük olarak görülmüştür.³⁵ Günümüzde Uluslararası para Fonu (IMF) ve Dünya Bankası'nın uyguladığı yapısal uyum programlarında ısrarla tavsiye edilen husus, gelişmekte olan ülkelerin refah tedbirlerinde kamu harcamalarının azaltılmasıyla ilgilidir. Fakat gerçekte böyle harcamalar, insan kaynaklarının geliştirilmesindeki yatırımları göstermektedir. Birçok bağımsız araştırmacı, eğitime yapılan yatırımda geri dönüş oranının diğer yatırımlara göre çok dah büyük olduğunu ispatlamıştır.³⁶ Artık batılı kalkınma uzmanlarının nüfus artışı ve onun refah yönüyle ilgili görüşlerini değiştirmelerinin zamanı gelmiştir. Nüfus artışının kalkınma ile bir ilgisi bulunmasına rağmen gelişmekte olan ülke-

(34) Arnold, s. 61.

(35) Theodore W. Schultz, *Economics of Being Poor* (Blackwell, 1993), s. 22

(36) Ekonomik kalkınma hakkında yeni bir ders kitabı sağlık eğitiminin ayrıntılı analizini ihtiva eder. Meselâ bkz., Malcolm Gillis vd., *Economics of Development*, 2. bsk. (New York and London: W. W. Norton and Co., 1987) ss. 206-52; Keith Griffin ve John Knight (ed), *Human Development: The Case of Renewed Emphasis*, "Human Development Strategies for the 1990s" (New York: Mac-millan in association with the United Nations, 1990).

lerde nüfus patlamasının nüfusun niteliğini ihmal etmenin sonucu olduğunun vurgulanması gereklidir. Schultz iddiasıyla bunu isbatlamaktadır:

Zamanla, çocukların nitelik talebinde artış ve yetişkinlerin niteliklerini zenginleştirilmesiyle nicelik talebi azalmaktadır. Yani nitelik ve nicelik birbirinin yerine geçmektedir. Nitelik konusunda yapılan çalışmalar nüfus probleminin çözümüne yardımcı olmaktadır.³⁷

İslâm ülkeleri Batı'nın yanlış bilgilendirmesinin kurbanı olmuşlardır. Birçok nüfus konferansında odak noktası nüfus miktarı -niteliği değil- olmuştur. 1995 yılında Kahire'de yapılan uluslararası konferansta bile zaman ve enerjinin çoğu nüfus miktarı üzerine harcandı. Meseleye yeni bir bakışın zamanı gelmiştir. Bir yanda nüfus miktarını azaltmak ve diğer tarafta sanayileşme ve ekonomik büyümede gelişme sağlamak için, ülkelerin insan kaynaklarının niteliğinin geliştirilmesinde muazzam yatırımlar yapması gereklidir. Yiyecek, giyecek ve barınma gibi temel ihtiyaçların sağlanması ve sağlık ve eğitim imkânlarıyla birlikte bütçede tahsisat kararları verilirken hükümet yetkililerinin bu hususa daha fazla dikkat etmesi gereklidir. *1994 Beşerî Kalkınma Raporuna* göre, zirvedeki 15 sanayileşmiş ülke 1991'de GAP'da toplam eğitim ve sağlık harcamalarının bütçe içindeki toplam payı %11.8 ile (Japonya) %20.3 (Amerika Birleşik Devletleri) arasında değişmektedir. Kıyas yapılacak olursa, sadece 5 Müslüman ülke (Tunus, Ürdün, Cezayir, Libya ve Suudi Arabistan) bu grubun içinde kalmıştır. Bunlardan Libya'nın oranı %13.2 ile en yüksektir. Diğer yandan belirli İslâm ülkelerinde askerî personel ve teçhizata harcanan para miktarını söylemek gerekirse şok edicidir. Aşağıdaki tablo bunu tam olarak açıklamaktadır.

Ülke	Askerî harcamaların toplam eğitim+ sağlık harcamalarına oranı (%) (1988/90)	Asker sayısının öğretmenlere oranı (%) (1987)	Doktor başına asker sayısı (1982)
Irak	511	625	105
Somali	500	591	103
Umman	268	169	18
Pakistan	239	150	10
Suriye	204	302	47
Suudi Arabistan	177	51	4
Birleşik Arap Emirlikleri	174	269	23
Endonezya	143	15	13
Ürdün	128	211	26
Afganistan	-	277	20
Moritanya	-	300	75

Kaynak: Beşerî Kalkınma Raporu, 1992

(37) Schultz, s. 20.

1992'de en fazla silah ithal eden 7 ülkeden dördü İslâm ülkesidir. Bunlar; Suudî Arabistan, Afganistan, Türkiye ve Irak'tır.

Şayet İslâm ülkeleri mevcut sosyo-ekonomik azgelişmişliği aşmak zorundaysalar, insan kaynaklarına muazzam yatırımlar yapılması ve endüstrileşmeyi geliştirmek için pragmatik politikalar uygulanması gibi açık iki yolun bulunması bu makalenin esas iddiasıdır. Fakat teknolojinin modern teçhizatı, finans ve insan nitelikleri kesinlikle toplumun geleneksel değerlerini erozyona uğratmaktadır. Tibi bu hususta daha etkileyicidir.

Bununla birlikte bugün azgelişmişliği aşmanın sadece sanayileşme ile mümkün olduğu meydandadır. Mevcut sanayileşmiş toplumların örneklerinde de görüldüğü gibi sanayileşmenin yan ürünü de sekülerizmdir. Müslüman âlimler, İslâm'ı yalnız geriye doğru bakan bir düşünce yani sosyo-psikolojik görüş açısından kutsalın yeniden canlandırılması olarak görürler. Fakat azgelişmişliği aşmak için âcil bir strateji için hiç bir alternatifin olmadığını kabul etmezler.³⁸

Sekülerizm ve endüstrileşme, çevre kirlenmesi ile ekonomik kalkınma arasındaki ilişkiye benzer. Çevre kirliliği olmadan ekonomik gelişmenin olması imkânsız olduğu gibi, çevre kirliliğinin sıfır olduğu fakat kalkınmanın da olmadığı bir durum da arzu edilmez. Bundan dolayı bu ikisi arasında denge kurulmalıdır. Üstelik dinî-kültürel kimlik isteği ve sosyo-ekonomik gelişme talebi arasında bir uzlaşmanın olması gereklidir. Bu uzlaşma İslâm medyasının yardımıyla eğitim reformları vasıtasıyla başarılmalıdır. 19. ve 20. asrın İslâm reformistleri bu uzlaşmayı gerçekleştirmeye çalıştılar. Fakat değişik sebepler yüzünden kısmen başarılı oldular. Şimdi ihtiyaç daha büyüktür. Bu gayretlerin ortak ve koordineli olması gerekir. OIC (İKT-İslâm Konferansı Teşkilâtı) devlet başkanları şöyle bir beyanda bulunmuşlardır:

Biz... eğitim ve kültür alanında faaliyetlerimizi düzenlemek için söz veriyoruz. Böylece Ümmetin tevhidini sağlamak,, kültürünü sağlamlaştırmak ve dayanışmasını kuvvetlendirmek, ahlâkî değerleri telkin ederek toplumumuzu ahlâkî çöküntü ve sapmalardan korumak için dinî ve geleneksel kaynaklarımızı ortaya çıkarabiliriz. Neticede gençliğimizi ihmal ve dinlerine yabancı hâle gelmeden koruyabiliriz.³⁹

Çok sayıda alt organla birlikte İKT'ni tesis eden bu fikirdir. Bu organlar arasında İslâm Eğitim, Bilim ve Kültür Organizasyonu (ISESCO), Uluslararası İslâm Haber Ajansı (IINA) ve İslâm Devletleri Yayın Organizasyonu (ISBO) zikredilebilir. ISESCO'nun planı, üyeleri arasında kültürel kimliğe dayalı bir eğitim müfredatı geliştirmesiydi. ISESCO'nun belgelerini okuyarak el-Ahsen şu sonuca varmaktadır:

(38) Tibi, s.194.

(39) Nakleden, al-Ahsan'ın naklettikleri, s. 122.

şimdiye kadar böyle bir planın geliştirilmesin mümkün olmamıştır. ISESCO'nun problemleri modern Müslümanların kimlik krizini yansıtmaktadır. Müslümanlar Avrupa'nın teknolojisine ihtiyaçları olduğunun farkında olmakla beraber, günümüze kadar batı teknolojisini geleneksel dünya görüşleriyle telif edememişlerdir.⁴⁰

Ama bu çaba devam etmek zorundadır. Çünkü başka bir çare de yoktur. Ne Tibi'nin "İslâm kültürünün dünyevîleştirilmesi"ndeki ısrarı⁴¹ ne de Ahmed'in İslâm kimliğine ait siyaset, kıyafet veya adetler konusunda dinî geleneksel bakış yerine "Müslüman olmanın genel bir farkındalığına" dair dar görüşü, mevcut şartlarda İslâm aktivistlerini tatmin edemez.⁴²

Şu anda İslâm ülkelerindeki eğitim müfredatına hem İslâm ulemâsı hem de seküler eğitimcilerden ciddi eleştiriler gelmiştir. Muhafazakâr ulemaya göre kolej ve üniversitelerde bulunan eğitimin muhtevası dinî ve ahlâkî değerlerden mahrum olup tamamen dünyevîdir. Seküler eğitim, Müslüman öğrencileri modern bilimsel-teknolojik bir medeniyetin istediği maharet ve bilgiyle teçhiz etmede yeterince başarılı olamamıştır. Dinî ve dünyevî eğitim arasında "yeni-eski" bölünmesine karşı sistemli bir şekilde hiçbir köprü kurulmamıştır. Şimdiye kadar bu yönde yapılan teşebbüsler sadece koordinersiz ve münferit olarak tarif edilebilir.

Eğitim reformu ve medya vasıtasıyla dini-kültürel kimlik ve sosyo-ekonomik gelişme arasında uzlaşmayı gerçekleştirmek uzun zaman alabilir. Bu arada ekonomik yoksulluk ve sosyal adaletsizlik yüzünden zihnî ve fizikî güçleri israf edilen milyonlarca Müslüman vardır. Bundan dolayı İslâm dünyasının ve hükümetlerinin acil görevi, bölgenin mevcut ve gelecek beşerî sermayesini geliştiren sahalara yatırımları yeniden yönlendirmektir. İnsan kaynaklarının kalitesi gelecekteki sosyo-ekonomik yarışta kazananları belirleyecektir. Ayrıca bu vasıf, kutsal ve dünyevî olan arasında gerekli dengeyi de koruyacaktır.

İslâm dünyasının beşerî sermayesini geliştirme görevinin tamamen özel sektörün eline bırakılmaması gereklidir. Sovyetler Birliği ve komünist felsefesinin çökmesiyle kapitalizmin pazar e. senli ekonomik felsefesini ekonomik hastalıklara karşı bir deva olarak görmek günümüzde moda olmuştur. Bu husus bir abartma olup, A.B.D.'nin ve Avrupa'nın propoganda kampanyasının bir neticesidir. Gelişmekte olan ülkeler henüz refah faaliyetleri kapitalizmin "görünmez eli"nin arzu ve heveslerine teslim etmeğe hazır değillerdir. Gelişmekte olan ülkelerin hükümetlerinin, etkin bir özel sektörün gelişmesi için gerekli altyapıyı

(40) *a.g.e.*, s. 125.

(41) Tibi, s. 195.

(42) Ahmad, s. 150.

sağlayarak ve insan kaynaklarının geliştirilmesine yoğun yatırım yaparak toplumlarının ekonomik kalkınmasına aktif olarak müdahale etmeleri gerekir. Böylece nüfusun büyük bir bölümü pazar ekonomisinin emek piyasasına katılması sağlanacaktır. Bugünkü İslâm ülkeleri bu stratejiye her zamankinden çok daha fazla muhtaçtırlar.

Çeviren: Ahmet Kemerli

Çağdaş Müslümanın Kimlik Krizinin yazarından yeni bir kitap:

Ümmet ya da Ulus KİMLİKLERİN ÇATIŞMASI

Abdullah Ahsen

- * Günümüz İslâm toplumlarındaki kimlik çatışmaları
- * İslâm dünyasında ulusçuluğun tarihî gelişimi
- * Çağdaş Müslüman ulus-devletlerdeki ümmet ve ulus-devlet kimliğinin konumu
- * İslâm Konferansı Teşkilâtı ve faaliyetleri

ISBN 975-7560-41-3 13x19.5, 203 sh., 200.000 TL

İNKILÂB YAYINLARI: Fevzipaşa Cd. Kubilay SK. No: 12 Fatih- İstanbul
Tel: (212) 524 44 99 Faks: (212) 521 57 76